

doi Critical Reading of Some Versions of Persian Classical Literal Texts Related to Backgammon and Chess

 Shirzad Tayefi ¹

 Mehd Ramezani ²

Submitted: 1۳ -2- 2022

Revised: 14 -2- 2022

Accepted: 1 -3- 2022

Published: 21 -3- 2022 pp.4-24

Abstract

Persian classical literature texts are among the prominent manifestations of Iran cultural heritage, in which careful and scholarly reflection can expose to the audience unread angles of the text and Iranian thought. To achieve such a goal, one must have a more rigorous form of these texts more than anything else; because the passing of time may have caused forgetfulness, neglect, deletion, displacement and even metamorphosis on their texture and construction for various reasons. As a result, it has offered different and even sometimes readings contradictory to some aspects of these texts, which in few cases, has puzzled and sometimes confused the audience. So, due to this necessity, we read some leading texts emphasizing different versions and special points related to backgammon and chess. We used a descriptive-analytical method and reread the texts in an inductive manner critically. In reread evidence, while defending all the wise efforts made, we got different obvious manifestations, taste perceptions, unusual distortions, my suggestions, etc., and shared these with the audience. The important and at the same time sad point is that most of these misreading's and early my readings have been transferred to later commentators' writings, which has made it difficult for audiences, even educated ones, to read the texts. We hope this study, with some suggestions, take a step towards correcting some errors found in the texts.

Keywords: Text Versions, Chess, Backgammon, Criticism, Description.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by [Journal of Codicology and manuscript research](#). This is an open-access. paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>)

¹ taefi@atu.ac.ir

² mehdi.ramazani85@gmail.com

References:

- Amir Mo'ezzi, Mohammad ibn Abdolmalek. (1983). Divan. With introduction and editing by Naser Heyri. Tehran: Marzban.
- ----- (1939). Divan of Mo'ezzi. Edited and compiled by Abbas Eghbal. Tehran: Eslamiyeh Bookstore.
- Anvari Abyvardi, Ohodeddin Mohammad. (1958). Divan. Edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi. Tehran: Book Publishing and Translation Institute.
- ----- (1985). Divan. Edited and collated from eight manuscripts. Compiled by Saeed Nafisi. 3rd edition. Tehran: Sekkeh.
- ----- (1997). Divan. Edited by Parviz Babaei. With introduction by Saeed Nafisi. Tehran: Negah.
- Aroosi Samarqandi, Ahmad ibn Omar ibn Ali Nezami. (1957). Four Essays. Edited by Allameh Mohammad Ghazvini. Edited by Mohammad Moein. Tehran: Jam.
- Attar Nishapuri, Farid al-Din Mohammad. (1989). Divan. Edited by Taghi Tafazoli. 5th edition. Tehran: Elmi va Farhangi.
- ----- (2009). Asrarnamih of Attar. Edited and annotated by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. 4th edition. Tehran: Sokhan.
- Boshri, Javad. (2011). Iranian Texts: Collection of Iranian and Arabic Treatises by Iranian Scholars from the Islamic Period to the Timurid Era. Tehran: Library of the Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Estelami, Mohammad. (2008). Critique and Explanation of Khaqani's Qasidas. Tehran: Zavar.
- Eyvazi, Rashid. (1974). "A Note on Saadi's Bustan: Azra - Andakhti." Zaban va Adab-e Farsi (Former Journal of the Faculty of Literature, University of Tabriz), Issue 110, pp. 213-221.
- Faryabi, Zahir al-Din. (2009). Divan. Edited by Mohsen Asarjoui. Tehran: Sanai.
- Fazoli Baghdadi. Mohammad bin Soleiman. (2007). Divan of Persian Poems. Annotations by Hossein Mohammadzadeh Sediq. Tabriz: Yaran.
- Ferdowsi, Abolqasem. (2007). Shahnameh. Edited by Jalal Khaleghi Motlagh and Abolfazl Khatibi. Volume Seven. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia.
- Hafez, Shamseddin Mohammad. (1989). Divan of Hafez. Edited by Allameh Mohammad Ghazvini and Ghasem Ghani (with a collection of annotations and footnotes by Allameh Mohammad Ghazvini). Edited by A. Jarbozdar. 2nd edition. Tehran: Amir Kabir.

- Ibn Yamin Faryumadi. (1984). Divan. Edited by Hossein Ali Bastani Rad. Tehran: Sanai Library.
- Kazazi. Mir Jalal al-Din. (2007). Ancient Letter (Edition and Report of Ferdowsi's Shahnameh), Volume Eight. Tehran: Samt.
- Khajavi Kermani, Kamal al-Din. (1990). Divan. Edited by Ahmad Soheili Khansari. 2nd edition. Tehran: Pajang.
- Khalf Tabrizi, Mohammad Hossein. (1983). Borhan Ghate'. Edited by Mohammad Moein. 5th edition. Tehran: Amir Kabir.
- Khaqani Shirvani, Afzaledin Badil ibn Ali. (1960). Tohfat al-Iraqayn. Edited, annotated, and with footnotes by Yahya Gharib. 2nd edition. Tehran: Sepehr.
- ----- (1983). Khaghani's Works. Edited by Mohammad Roshan. 2nd edition. Tehran: University of Tehran.
- ----- (1996). Divan of Khaqani. Two volumes. Edited by Mirjalaleddin Kazazi. Tehran: Center.
- ----- (2003). Divan. Edited by Ziaeddin Sajjadi. 8th edition. Tehran: Zavar.
- Moein. Mohammad. (1992). Persian Dictionary. 8th Edition. Tehran: Amir Kabir.
- Molavi. Jalal al-Din Mohammad Balkhi. (2004). Complete Divan of Shams. According to the revised version by Badi al-Zaman Forouzanfar. 3rd Edition. Tehran: Shahzad.
- Nasir Khusraw Qubadiani. Abu Ma'in. (1974). Divan of Nasir Khusraw. Edited by Mojtaba Minavi and Mehdi Mohaqeq. Tehran: University of Tehran.
- Nezami Ganjavi. Elias bin Mohammad. (2007). Khosrow and Shirin. Edited by Behrouz Saroutian. Tehran: Amir Kabir.
- ----- (2008). Haft Peykar. Edited by Behrouz Saroutian. Tehran: Amir Kabir.
- Qarabaglu. Saeedollah. (2016). The Cupbearer Remembers (Critiques and Reflections in the Field of Khaqani Studies). Tabriz: Aydin.
- Qatran Tabrizi. Sharaf al-Zaman Abu Mansur. (1986). Divan. Edited by Hossein Ahi. Tehran: Khazar Publishing Institute.
- Sanai Ghaznavi, Majdud ibn Adam. (2001). Divan of Sanai Ghaznavi. Edited by Taghi Modarres Razavi. 5th edition. Tehran: Sanai Library.
- Savji, Salman. (1992). Divan. With introduction and editing by Professor Abolqasem Halat. Edited by Ahmad Karami. Tehran: Our Series Publications.
- Shahedi, Seyyed Jafar. (2003). Explanation of Words and Problems in the Divan of Anvari. Edited by Mohammad Taghi Modarres Razavi. Tehran: Elmi va Farhangi.
- Suzani Samarqandi, Mohammad ibn Ali. (1959). Divan. Edited with introduction by Naser al-Din Shah Hosseini. Tehran: Amir Kabir.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Torki, Mohammad Reza. (2019). The Secret of Khaqani's Subtle Words (Untold Stories about the Life, Personality, and Poetry of Khaqani). Vol. 2. Tehran: Samt.
- Wasaf al-Hazrah. Abdullah bin Fazlollah. (2017). Badi al-Rabi' - The Tale of Backgammon and Chess. Research and edition by Alireza Qojazadeh. Tehran: Tamsal.
- Zakari, Mostafa. (2002). "Etymology of Chess Terms." Nameh Anjoman, Issues 1-4, pp. 22-37.

doi خوانش انتقادی برخی نسخ متون ادب کلاسیک فارسی مرتبط با نرد و شطرنج

مهدی رمضانی^۴ شیرزاد طایفی^۳

از صفحه ۴ تا صفحه ۲۴ تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۳ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۲/۱۰ تاریخ انتشار: ۱۴۰۱/۰۱/۰۱

چکیده

متون ادب کلاسیک فارسی، از جمله نمودهای بارز میراث فرهنگی ایران است که تأمل دقیق و دانشورانه در آن‌ها می‌تواند زوایای ناخوانده‌ای از متن و بطن اندیشه ایرانی را در معرض خوانش مخاطبان قرار دهد. در رسیدن به چنین هدفی، بیش از هر چیزی باید شکل سخته‌تری از این متون در دست داشت؛ چرا که گذر زمان، به دلایل مختلفی چه بسا گرد فراموشی، غفلت، حذف، جابه‌جایی و حتی دگردیسی بر بافت و ساخت آن‌ها افشاندن است و به تبع آن، خوانش‌های گوناگون و حتی گاهی متضاد از برخی وجوه این متون عرضه کرده، که در مواردی نه اندک، مخاطب را متحیر و گاهی سردرگم کرده است. بنا به چنین ضرورتی، در این جستار، متون شاخص چندی را با تأکید بر نسخ مختلف و نکات خاص مرتبط با نرد و شطرنج، به روش توصیفی-تحلیلی و البته با شیوه استقرائی به صورت انتقادی بازخوانی کردیم. در شواهد بازخوانی شده، ضمن پاس‌داشت تمام تلاش‌های عالمانه صورت گرفته، به نمودهای بارز اختلاف سلیقه، برداشت‌های ذوقی، تحریف‌های نامعمول، پیشنهادهای من‌عندی و... رسیدیم و این موارد را با مخاطب به اشتراک گذاشتیم. نکته مهم و در عین حال تأسف‌بار این است که اغلب این بدخوانی‌ها، کج‌خوانی‌ها و من‌عندی‌های اولیه به نوشته‌های شارحان بعدی نیز عیناً منتقل شده که به تبع آن، خوانش متون را برای مخاطبان، حتی مخاطبان فرهیخته سخت کرده است. امیدواریم پژوهش پیش رو با پیشنهادهایی، گامی در راه اصلاح برخی خطاهای راه یافته در متون بردارد.

کلیدواژگان: نسخ متون، شطرنج، نرد، نقد، شرح.

Cite this article: Tayefi, Shirzad; Ramezani, Mehdi. (2022). Critical Reading of Some Versions of Persian Classical Literal Texts Related to Backgammon and Chess. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va tašhīh-i mutūn). vol-1, Issue-1, 4-24. <https://doi.org/10.22034/crtc.2022.342210.1001>

۳. taefi@atu.ac.ir، دکترای تخصصی، دانشیار، ۰۲۱۸۸۶۹۲۳۴۶، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسؤول).

Tayefi, Shirzad, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

۴. mehdi.ramezani85@gmail.com، دکترای تخصصی، سایر، ۰۹۱۴۸۳۰۹۶۱۲، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

Ramezani, Mehdi, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran.

۱. مقدمه

از جمله موضوعات و آبخورهای متعدد که مورد توجه شاعران و نویسندگان قرار گرفته و با آن مضمون‌آفرینی کرده‌اند، بازی‌های قدیمی، به خصوص نرد و شطرنج است. توجه به اصطلاحات این دو بازی به چند دلیل حایز اهمیت است: اول این که این بازی‌ها فی‌نفسه پیچیده و دشوار هستند و وقتی در بستر فکری شاعرانی همچون انوری، خاقانی، نظامی، مولوی، حافظ و... مجال بروز پیدا می‌کنند، این صعوبت مضاعف می‌گردد. دلیل دوم، معضل تنوع و تعدد اصطلاحات مربوط بدان‌ها است؛ چراکه درک معانی، و ارتباط آن‌ها با دیگر اصطلاحات، جز با تجمیع ابیات و تدبر موی‌شکافانه در آن‌ها، مقدور نیست. از طرف دیگر، چون درک درست این متون و پی‌بردن به معانی باطنی آن‌ها منوط به فهم صحیح و عاری از استنباط‌های مغشوش است، لذا موضوع نسخه‌اصح و به تبع آن تشریح این متون به خاطر پیچیدگی خاص و آشکال گوناگون آن‌ها در ادوار مختلف، اهمیت مضاعفی دارد.

این پژوهش در نظر دارد- با توجه به گنجایش مقاله - برخی نسخ متون مربوط به اصطلاحات بازی‌های نرد و شطرنج و متعلقات آن را مورد مذاقه و نقد و تحلیل قرار داده، در نهایت شکل و معنی مقرون به صواب ارائه دهد تا کمکی در جهت درک هر چه بهتر این متون باشد.

۲. مرور ادبیات و پیشینه مربوط

چندین پژوهش درباره بازی نرد و شطرنج انجام گرفته که از جمله می‌توان به بخش‌هایی از کتب «راحة الصدور و آیه- السرور» (راوندی، ۱۳۶۴) و «نفایس الفنون فی عرایس العیون» (شمس‌الدین آملی، ۱۳۸۱) اشاره کرد. کتب «رساله‌های بدیع- الربیع- حکایت نرد و شطرنج» (علیرضا قوجه‌زاده، ۱۳۹۶)، «تخته نرد تدبیر یا تقدیر» (ابوالقاسم تفضلی، ۱۳۸۲) و «شطرنج از دیدگاه تاریخ و ادبیات» (عزیز نقدی‌وند، ۱۳۸۲)، نیز از آثار مرتبط با موضوع هستند؛ در اثر اخیر نویسنده هر چند ظاهراً به موضوع شطرنج در تاریخ و ادبیات پرداخته، ولی صرفاً به اشاراتی بسیار مختصر و گاهی مغشوش و توأم با پراکنده‌گویی اکتفاء کرده است. از مقالات مرتبط نیز می‌توان به موارد ذیل اشاره داشت: «پیشینه تاریخی شطرنج» (مجید یکتایی، ۱۳۴۷)، این پژوهش به بررسی انواع بازی شطرنج در ادوار مختلف، آرایش مهره‌ها و شطرنج در ادبیات عرب و شطرنج‌بازان معروف پرداخته است؛ «شطرنج در گستره ادب فارسی» (سعیدرضا بیات، ۱۳۷۰)، این مقاله بسیار مختصر، فقط به ایراد شواهدی چند از ادبیات فارسی و بیان کلیات اشاره کرده است؛ «ریشه‌شناسی اصطلاحات شطرنج ۱ و ۲» (مصطفی ذاکری، ۱۳۸۱)، همان‌گونه که از عنوان مقاله برمی‌آید، به ریشه‌شناسی برخی اصطلاحات شطرنج پرداخته و اطلاعات مفید و ارزنده‌ای ارائه داده است؛ «گزارشی درباره شطرنج» (پرویز اذکایی، ۱۳۸۴)، اذکایی، با تکیه بر تاریخچه شطرنج از کتب متعدد قدیمی، به ایراد اطلاعات پراکنده، ولی ارزشمند پرداخته است. مقاله مذکور، جزو معدود پژوهش‌هایی است که کمک‌حال علاقه‌مندان این حوزه است؛ «حافظ و عرصه شطرنج» (سلیم نیساری، ۱۳۸۴)، نیساری در این پژوهش، به شرح بیت «مباش غره به بازی خود که در ضرب است/ هزار تعبیه در حکم پادشاه‌انگیز» پرداخته و خوانشی متفاوت برای این بیت پیشنهاد داده است؛ «شطرنج به روایت شاهنامه» (نصرت صفی‌نیا، ۱۳۸۶)، با رویکرد توضیحی به داستان چگونگی

ساخته‌شدن شطرنج در شاهنامه پرداخته است؛ «اقتراح بیتی از دیوان حافظ» (ناصر علیزاده و مهدی رضانی، ۱۳۹۲)، نگارندگان در این پژوهش، به بررسی بیت «تا چه بازی رخ نماید بیدقی خواهیم راند/ عرصه شطرنج رندان را مجال شاه نیست» پرداخته و معنی متفاوتی نسبت به اکثر شروع ارائه کرده‌اند؛ «گونه‌ای از بازی شطرنج در شاهنامه فردوسی و سنجش آن با انواع دیگر» (مهدی رضانی و احمد گلی، ۱۳۹۴) نیز معرف نوع خاصی از بازی شطرنج در شاهنامه است؛ در جستار «مضمون‌آفرینی و نمادپردازی از شطرنج در متون منظوم عرفانی» (مهدی رضانی و ناصر علیزاده، ۱۳۹۵)، رویکرد نویسندگان غالباً معطوف به مضمون‌آفرینی و نمادپردازی از این بازی است؛ «دقایق بازی نرد در متون ادب فارسی» (مهدی رضانی و ناصر علیزاده، ۱۳۹۶)، بیانگر نکاتی چند در مورد بازی نرد در متون کلاسیک است؛ همچنین در مقاله «بررسی تطبیقی کارکرد شطرنج در شعر شاعران دوره عباسی و شاعران فارسی مکتب عراقی و آذربایجان»، (علی قهرمانی و معصومه قهرمان‌پور، ۱۳۹۷) هر چه هست، مربوط به شواهد ادبیات عربی است و از متون فارسی جز مواردی انگشت‌شمار، خبری نیست؛ عناوین دو مقاله «رخ شطرنج، همان قلعه نیست (بررسی تفاوت‌های مهره "رخ" با "قلعه" در شطرنج با تکیه بر متون کهن ادب فارسی)» و «بازخوانی انتقادی شروح آثار خاقانی و نظامی با تکیه بر برخی از اصطلاحات بازی‌های نرد و شطرنج» (شیرزاد طایفی و مهدی رضانی، ۱۳۹۹) نیز خود گویاست. غیر از موارد مذکور، می‌توان به پایان‌نامه‌های «نرد و شطرنج در شعر فارسی تا قرن ۸» از آیت سلیمانی و «بررسی اصطلاحات نرد و شطرنج» از اسکندر قربانی نیز اشاره کرد که در هر دو پایان‌نامه، به کلیات و بیان شواهد شعری اکتفاء شده است.

۳. بحث

۳-۱ بررسی نسخه بدل ابیات مرتبط با نرد و شطرنج

نرد فرح یا نقش فرح؟/ نردت بکام یا نقشش بکام؟

در بازی نرد، روی کعبتین خال‌هایی از یک تا شش کنده شده است که آنها را نقش می‌گویند. این نقوش، مانند خال در چهره کعبتین/ تاس دیده می‌شوند و اغلب در متون مربوط به نرد، نقش و خال در یک معنی و بعضاً در کنار هم تناسب ایجاد می‌کنند. با بررسی متون مختلف نظم و نثر فارسی متوجه می‌شویم که «خال» جزو اصطلاحات اصلی بازی نرد نیست و بیشتر جهت خلق صنایع ادبی به کار می‌رود. ذیلاً به بررسی بیتی از انوری با محور توجه به اصطلاح «نقش» می‌پردازیم:

بوده در نقش فرح نردت بکام تا فرح تاریخ این نقش است و نرد

(انوری، نفیسی، ۱۳۶۴: ۸۴)

این بیت را در شرح سیدجعفر شهیدی که به تصحیح مدرس رضوی است به صورت:

بوده در نرد فرح نقشش بکام تا فرح تاریخ این نقش است و نرد

(شهیدی، ۱۳۸۲: ۱۷۷)

ملاحظه می‌کنیم که اختلاف نظر در «نقش فرح / نرد فرح» و «نردت بکام و نقشش بکام» است. با توجه به معنی و نیز رجوع به ابیات زیر، شکل «نرد فرح» و «نقشش بکام» پیشنهاد می‌شود:

- خاقانی ار چه نرد وفا باخت با غمش در ششدر اوفتاد که مهره گذر نداشت
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۸۱۸)
- نرد ملک و نرد دولت باخته در یک ندب کار دین و کار دنیا ساخته در یک سفر
(امیرمعزی، ۱۳۶۲: ۳۳۷)
- نرد جمال باخته با نیکوان دهر واندر فکنده مهره خوبان به ششدره
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۸۴)

معنی پیشنهادی: منظور از نرد در مصرع دوم، فقط لفظ آن است؛ چه نرد به حساب جمل ۲۵۴ است و هنگامی که با فرح = ۲۸۸ جمع شود ۵۴۲ خواهد شد که سال ساختن کاخ است. و مقصود از نقش در مصرع دوم، ساختمان است و غرض شاعر این است که تا تاریخ این ساختمان ۵۴۲ است (همیشه) در نرد شادمانی نقش‌ها به کام تو باد (همیشه شادمان باشی).

هفت حال یا هفت خال؟

- دید مرا گرفته لب آتش پارسی ز تب نطق من آب تازیان برده به نکته دری
گفت چه طرفه طالعی کز در خانه ششم مهره به کف به هفت حال این همه در مششدری
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۵۹۰)

- «در چاپ هند "به هفت خال" آمده است که با "خانه"، "مهره"، "ششدر"، "مراعات نظیر دارد؛ با این توضیح: هفت خال، هفت بازی نرد را گویند؛ یعنی خضر مرا در انتهای بیماری دید گفت تو عجب طالع بد داری که در بیماری و عجز گرفتار مانده‌ای. گویی مقامر نردباز هستی که در بازی نرد پیپی حریف بر تو فره کرد و تمام برد و تو را عاجز گردانید. خانه ششم طالع، خانه بیماری و رنج است» (قره‌بگلو، ۱۳۹۵: ۱۸۴).

- «هفت حال، به گمان هفت هنجار بنیادین روانی در آدمی است: شادی و اندوه، مهر و کین، بیم و امید، خشم. هفت حال، به کنایه ایما، از همه حال. خاقانی بارها "هفت حال" را به کار گرفته است:

- ما کشوری در آب و در آتش به هفت حال شش کشور از وفات تو بر ما گریسته
جان عدو که بود ز سهمش به هفت حال شده باز هفت دوزخ و از حال در گذشت
دل خاک پای او شد شستم به هفت آبش جان‌صید زلفش آمد دیدم به هفت حالش
چون ماه چار هفته شدستم به هفت حال حالی چنانکه لیس علی الخلق یشتهبه»
(کزازی، ۱۳۸۵: ۶۰۲)

- «عجیب است که تو در خانه آخر نرد مهره در دستت مانده و نمی‌توانی بازی کنی» (استعلامی، ۱۳۸۷: ۱۳۲۸)

پیشنهاد ما برای دریافت معنی بیت مورد نظر، به خصوص واژه «هفت حال / خال» توجه به ادامه اشعار است که طی آن «هفت حال» به طور کامل توضیح داده شده است:

خضر درآمد از درم صبح‌وش از منوری...
نطق من آب تازیان برده به نکته دری
مهره به کف، به هفت حال، این همه در مششدری
نرگس چاک‌جامه‌ای، لاله خاک‌بستری
از پی آن چو ماه نو زرد و دوتا و لاغری

دوش که صبح چاک‌زد صدره چست چنبری
... دید مرا گرفته لب آتش پارسی ز تب
گفت چه طرفه طالعی کز در خانه ششم
در یرقان چو نرگسی، در خفقان چو لاله‌ای
حلقه آن بریشمی کز بر چنگ برکشند

به عبارت دیگر منظور خاقانی از هفت حال، حالات مذکور در دو بیت بعدی یعنی «در یرقان چو نرگسی»، «در خفقان چو لاله‌ای»، «نرگس چاک‌جامه‌ای»، «لاله خاک‌بستری»، «زرد»، «دوتا»، «لاغری» هستند. نیز شایان ذکر است که صنعت استخدام به زیبایی این شعر می‌افزاید؛ «خانه ششم» در پیوند با «مهره» و «مششدر» به معنی خانه نرد است و در پیوند با «طالع»، به معنی خانه بیماری است.

برای تحکیم هر بیشتر نظر فوق، می‌توان به ابیات دیگری از خاقانی استناد کرد که طی آن به همین «ذکر خاص بعد از عام» اشاره کرده است:

دل را ز پنج‌نوش سلامت کنی دوا	در چارسوی فقر درآ تا ز راه ذوق
آری هوا ز کیسه دریا بود سقا	همت ز آستانه فقر است ملک‌جوی
آدم در خلافت و عیسی ره سما	عزلت گزین که از سر عزلت شناختند
بیخ هوس بکن که درختی است کم بقا	شاخ امل بزن که چراغی است زودمیر
پس پامال مال مباش از سر هوا	گر سرّ یوم یحیی بر عقل خوانده‌ای

(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۳)

خاقانی در بیت اول به پنج‌نوش سلامت اشاره دارد و در ابیات بعد به توضیح این پنج عنصر - که عبارتند از توجه به فقر، عزلت‌گزینی، زدن شاخ امل، کندن ریشه هوس، توجه نکردن به مال - می‌پردازد.

فاش یا فارد؟

فارد، عبارت است از «دور اول از بازی نرد در قدیم» (معین، ۱۳۷۱: ذیل واژه)؛ «... بر وزن بارد، یکی از بازی‌های نرد است و آن به فرید شهرت دارد» (خلف تبریزی، ۱۳۶۲: ذیل واژه). فارد در متون فارسی به معنی اولین بازی نرد آمده و گاهی شاعر این اصطلاح را علاوه بر معنی اولین بازی نرد، در معانی هنری دیگر نیز به کار برده است. در اشعار فارسی فارد به معنای منحصر به فرد، یکتا و بی‌همتا نیز آمده است:

دوق آنم نرود در همه عمرم از یاد	وه که در بازی فارد چه ظرافت‌ها کرد
(ابن یمین، ۱۳۶۳: ۱۱۸)	
مهره‌یی بود که در ششدر عذراء افتاد	دل خواجو که چو وامق ز جهان فارد گشت

(خواجو، ۱۳۶۹: ۳۸۴)

۱. با دقت در شعر زیر از فضولی بغدادی، به نظر می‌رسد شاید کلمه «فاش» در اصل به صورت «فارد» باشد؛ چرا که: در این شعر غیر از فارد، از همه اسامی بازی‌های نرد استفاده شده است.

در محضر نکو همه مغلوب او شده
ای «فاش» در زمانه که با دولت زیاد
هر نقش کز سه‌تای موالید سر زده
هر کس که گشته بر سر کوی تو خانه‌گیر
طبع تو هست مطرح منصوبه هنر
شاهها منم فضولی مسکین که حال من

برده گرو ز هر که نکو محضر آمده
اندیشه تو ناظم بحر و بر آمده
در مدت **طویل** به کامت سر آمده
با ده هزار زیب و تجمل برآمده
هستی درین بساط هنرپرور آمده
از مهره‌های نرد پریشان‌تر آمده

(فضولی، ۱۳۸۶: ۱۳۸)

۲. مصرع اول بیت زیر از ابن‌یمین، می‌تواند به عنوان شاهدمثالی برای پیشنهاد اخیر باشد:

به راستی پس از این در **زمانه فارد**
اگر فره به هنر زین سه تا موالیدی
به کوی صبر درون خانه‌گیر و ششدر کن
به گفت ابن‌یمین کار اگر کنی نبود

که تا **زیاد** کنی داو رتبت و مقدار
ز ده هزار حریف شگرف باک مدار
امل **طویل** مدار و ره طمع مسپار
تو را گشادن منصوبه فلک دشوار

(ابن‌یمین، ۱۳۶۳: ۲۴۵)

۳. تبدیل «فاش» به «فارد» از لحاظ معنا، مفهوم و نیز وزن (با سکون حرف ر) آسیبی به شعر نمی‌رساند.

«عذراء» به معنی آشکار یا اصطلاح نرد؟

با گرم‌شدن بازی نرد، ممکن است طرفین تعداد دفعات بازی را- که هفت دست است- افزایش دهند و به یازده برسانند. اگر حریفی یازده بار پی‌پی برنده شود، سه برابر شرط و گرو را از طرف مقابل می‌ستانند که به آن عذرا می‌گویند. اگر بعد از عذرا بردن حریف اولی، دوباره بازی ادامه یابد و حریف بازنده یازده بار پی‌درپی بازی را به نفع خویش تمام بکند، گویند که وی وامق برد؛ یعنی دو برابر موضوع گرو و شرط بازی را از طرف مقابل باز پس می‌گیرد.

آنچه شاعران را به طرف استخدام اصطلاحات وامق و عذرا سوق می‌دهد، ساخت آرایه ایهام‌تناسب و جناس تام است که طی آن اشاره‌ای به داستان معروف وامق و عذرا دارد. شاعران و نویسندگان در استخدام «عذراء» به معنی دیگر آن، یعنی «آشکار» نیز توجه داشته‌اند. (رک به عیوضی، ۱۳۵۳: ۲۲۱-۲۱۳).

بیت زیر از ابیاتی است که محل مناقشه صاحب‌نظران است؛ چرا که هر یک از ایشان برای انتخاب خود ادله‌ای بیان کرده‌اند:

سرمست عشق سرکشی، خاکستری در آتشی در ششدر عذرا وشی صد خصل **عذراء** ریخته
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۵۲۰)

- «ششدر عذراوش: ششدر عذرا مانند، که عذرا اصطلاح نرد است که اگر کسی بتواند یازده ندب از حریف ببرد، عذرا برده و یکی به سه گرو کرده ستاند و باز حریف متواتر یازده ندب ببرد، یکی به دو از حریف دوم بستاند. و این منتهای بازی نرد است؛ بنابراین ششدر عذراوش به معنی ششدر و تنگنای عذرا مانده» (سجادی، ۱۳۸۲: ۹۱۲).

- «عذرای دوم نام بازی است در نرد: هر کس هفت ندب از هم‌اورد ببرد، "عذرا" برده است. سرمستان سوخته‌جان عشق خاکسترانی‌اند در آتش که دام دلشدگی را نیک خوش می‌دارند و خویشان را در نرد عاشقی باختن، همواره پیروز و برنده می‌شمارند» (کزازی، ۱۳۸۵: ۵۲۰).

با توجه به آنچه گذشت، معنی مورد نظر ضیاء‌الدین سجادی اشتباه است؛ چرا که «ششدر عذراوش» توجیه‌ناپذیر است. نیز احتمال دارد که عذرای دوم (= بخشی از بازی نرد) نیاز به بازبینی داشته باشد. پیشنهاد می‌شود که «عذراء» دوم را در معنی آشکار بگیریم؛ چرا که در این حالت با عبارت «خاکستر در آتش» در مصرع اول، تقابل ایجاد کرده، به زیبایی بیت می‌افزاید. شایان ذکر است که استعمال عذراء در معنی مذکور بسامد نیز دارد:

مقامری‌صفتی کن طلب که نقش قمار دو یک شمارد اگرچه دو شش زند عذراء
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۲۳)

برفت روز و تو چون طفل خرمی آری نشاط طفل نماز دگر شود عذراء
(همان: ۱۸)

شطرنج و پادشاه یا شطرنج پادشاه؟

در بازی شطرنج برای اینکه مهره‌های دو حریف از همدیگر بازشناخته شوند، از دو نوع مهره استفاده می‌کنند. گاهی مهره‌ها از لحاظ جنس با همدیگر متفاوت‌اند و زمانی از لحاظ رنگ. در ادوار مختلف از مهره‌های سیاه و سفید و نیز سفید و سرخ استفاده می‌شد که گاهی از لحاظ جنس هم از یکدیگر متفاوت بودند. برای مثال، جنس مهره‌های شطرنجی که هندیان به انوشیروان فرستاده بودند، از عاج و ساج بوده است. در داستان «گو و طلخند» نیز جنس مهره‌های شطرنج، عمدتاً از چوب و استخوان فیل بوده است. خاقانی نیز به ساخت مهره‌های شطرنج از استخوان چنین اشاره کرده است:

از پیل کم نه‌ای که چو مرگش فرا رسد در حال، استخوانش بیرزد بدن بها
از استخوان پیل ندیدی که چربدست هم پیل سازد از پی شطرنج پادشا؟
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۲۹)

در نسخه بدل، «شطرنج و پادشا» آمده که مناسب‌تر است. آنچه این نظر را قوت می‌بخشد، توجه به کارکرد واژه «هم» در متون مختلف است؛ چرا که وجود این واژه در متن، ذهن خواننده را منتظر بیان عنصری دیگر می‌کند؛ چنانچه در متون دیگر نیز سابقه دارد:

دردم از یار است و درمان نیز هم دل فدای او شد و جان نیز هم
اینکه می‌گویند آن خوشتر ز حسن یار ما این دارد و آن نیز هم
یاد باد آن کو به قصد خون ما عهد را بشکست و پیمان نیز هم

(حافظ، ۱۳۶۸: ۲۹۱)

با بخت در عتابم و با روزگار هم وز یار در حجابم و از غمگسار هم
 بر دوستان عیالم و بر اهل بیت نیز بر آسمان وبالم و بر روزگار هم
 اندر جهان منم که محیط غم مرا پایان پدید نیست چه پایان؟ کنار هم
 (خاقانی، ۱۳۷۵: ۹۶۸)

دلیل دیگری که برای رجحان نسخه بدل می‌توان ذکر کرد، این نکته است که شطرنج‌ساز، صرفاً برای پادشاه شطرنج نمی‌سازد.

عری یا عزی؟

«عری»، حالت مهره‌ای است در شطرنج که میان مهره با ارزش‌تری (به ویژه شاه) از یک سو و مهره تهدیدکننده حریف قرار دارد؛ به نحوی که اگر آن مهره حرکت کند، مهره با ارزش‌تر در معرض تهدید یا کیش قرار می‌گیرد و ممکن است به وسیله حریف گرفته شود. غالباً عری را برای مهره حایل شاه به کار می‌برند؛ اما ممکن است گاهی برای مهره‌های دیگری - چون وزیر، رخ، فیل، اسب حتی پیاده - هم به کار رود. در ترکی به این حالت «آچمز» به معنای «باز نشود، آنچه باز نمی‌شود، مشکل لاینحل» گویند.

با دقت در بیت زیر از امیر معزی در نسخ عباس اقبال و ناصر هیری، متوجه واژه «عزی» می‌شویم که بی‌معنی است؛ حال اگر این واژه «عری» باشد، معنی درست و موجه خواهد بود:

مهره شادی و شاه طرب حاسد تو هست در ششدره محنت و در بند عزی
 (امیر معزی، ۱۳۱۸: ۷۲۳)

«که فرزین بند لعلت را بیادست» یا «که فرزین بند نعلت را پیادست»

فرزین‌بند جزو مهم‌ترین و چالش‌برانگیزترین اصطلاحات شطرنج است. با تصحیح در متون مختلف نظم و نثر فارسی، متوجه دو معنی متفاوت «مکر و ترفند» و «نگهبانی» از این اصطلاح می‌شویم. نیز با دقت در متون متوجه می‌شویم که این اصطلاح غالباً - نه همیشه - با مهره پیاده به کار رفته است:

باد فرزین عز و عمر ترا ز پیاده دوام فرزین‌بند
 (انوری، ۱۳۶۴: ۳۸۲)

با مدح تو بیدقی فرو کرد فرزین‌بندی عجب نکو کرد
 (خاقانی، ۱۳۳۹: ۱۳۷)

یا به کردار رقعہ شطرنج روی در روی کرده تاج و معین
 راست چون شاه پیش رخ به عری پیش سیر شهاب دیو لعین
 نسر واقع بعینہ گفتی دو پیادست بند یک فرزین
 (فاریابی، ۱۳۸۸: ۱۴۸)

با توجه به آنچه گذشت، ذیلاً به بررسی بیتی از انوری در دو نسخه متفاوت می‌پردازیم:

رخت مه را رخ و فرزین نهادست لب ت بیجاده را صد ضربه دادست
 چو رویت کی بود آن مه که هر مه سه روز از مرکب خوبی پیادست
 کجا دیدست بیجاده چنان خال؟ که فرزین بند نعلت را پیادست
 (انوری، مدرس رضوی، ۱۳۳۷: ۷۷۶)

رخت مه را رخ و فرزین نهادست لب ت بیجاده را ده ضربه دادست
 چو رویت کی بود آن مه که هر مه سه روز از مرکب خوبی پیادست
 کجا دیدست بیچاره چنان حال؟ که فرزین بند لعلت را بیادست
 (انوری، سعید نفیسی، ۱۳۶۴: ۴۷۱)

توجیه مصرع دوم بیت سوم هر کدام از نسخ فوق، جای بحث است و به تبع آن لغزشگاه است؛ چرا که به نظر ما: در نسخه مدرس رضوی، «نعل» و در نسخه سعید نفیسی «بیادست» با محور افقی و عمودی ابیات ارتباطی ندارد. با توجه به نقش پیاده در متون مختلف در ایجاد فرزین‌بند، پیشنهاد ما برای مصرع آخر: «که فرزین‌بند لعلت را پیادست» است. شکل پیشنهادی نیز به خاطر تکرار واژه قافیه، جای بحث است.

«فرزین بنهی به طرح رستم را» یا «فرزین بنهی دو عرصه رستم را» یا «فرزین بنهی به عرصه رستم را» یکی از طرق و ابزار مختلفی که ما را در تصحیح متون راهنمایی می‌کند، آشنایی با اصطلاحات در زمینه‌های مختلف است؛ برای مثال، آشنایی با دو اصطلاح «نهادن» و «طرح دادن/کردن» به معنی کنار گذاشتن مهره‌های مختلف (فرزین، رخ، فیل، اسب و پیاده) به منظور آوانس دادن، در انتخاب نسخه اصح ابیات زیر راه‌گشاست:

فرزین بنهی به طرح رستم را آنجا که به لعب اسب کین توی
 صد شه به پیاده‌ای براندازد آن را که تو بازی درآموزی
 (انوری، مدرس رضوی، ۱۳۳۷: ۴۷۸)

فرزین بنهی دو عرصه رستم را آنجا که به لعب اسب کین توی
 صد رخ به پیاده‌ای براندازد آن را که تو بازی درآموزی
 (انوری، سعید نفیسی، ۱۳۶۴: ۳۱۱)

فرزین بنهی به عرصه رستم را آنجا که به لعب اسب کین توی
صد شه به پیاده‌ای براندازد آن را که تو بازی درآموزی
(انوری، پرویز بابایی، ۱۳۷۶: ۶۴۷)

از بین نسخ مذکور از دیوان انوری- صرف نظر از توجه به قدمت نسخه‌ها- به نظر می‌رسد نسخه محمدتقی مدرس رضوی (= فرزین بنهی به طرح رستم را) با توجه به اصطلاحات شطرنج و توجه به مسائل دستوری درست‌تر باشد؛ چرا که:
۱. فعل «نهادن» یک فعل مستقل و متعددی (= به معنی کنار گذاشتن) است که بالطبع نیاز به مفعول دارد و تنها مفعولی که با توجه به نسخ فوق مقبول‌تر است، «فرزین» است؛ این در حالی است که در نسخه سعید نفیسی (= فرزین بنهی دو عرصه رستم را)، واژه «عرصه» مفعول است که با توجه به نقش‌های دستوری درست نمی‌نماید.
۲. نکته‌ای که ما را به سمت رد نسخه پرویز بابایی سوق می‌دهد، وجود دو قید مکان «به عرصه» و «آنجا که به لعب اسب کین توی» در نسخه ایشان است؛ حال آن‌که در نسخه مدرس رضوی به جای «به عرصه»، عبارت «به طرح» (= به معنی «به عنوان آوانس») - که اصطلاح خاص شطرنج است و به معنی آوانس دادن - آمده است.

«روز رخت آن کس را» یا «روز و رخت را آن کس» / «هر شب» یا «هر ماه»

نوبت حسن تو را لطف تو گر پنج کند
قبله روی تو را هر که شبی برد نماز
رخ و اسبی بنهد روز و رخت را آن کس
کز مه یک شبه هر مه رخ شطرنج کند
(انوری، مدرس رضوی، ۱۳۳۷: ۸۳۳)

نوبت حسن تو را لطف تو گر پنج کند
قبله روی تو را هر که شبی برد نماز
رخ و اسبی بنهد روز رخت آن کس را
کز مه یک شبه هر شب رخ شطرنج کند
(انوری، سعید نفیسی، ۱۳۶۴: ۵۰۴)

با درنگی در این ابیات، متوجه می‌شویم که نسخه سعید نفیسی درست‌تر است؛ زیرا برای ایضاح این انتخاب معانی هر دو نسخه را بررسی می‌کنیم:

- نسخه محمدتقی مدرس رضوی:

آن کسی که هر سی روز یک بار، ماه یک‌شبه و کامل را بازیچه خود قرار می‌دهد، برای روز و چهره تو، رخ و اسب خود را آوانس می‌دهد.

- نسخه سعید نفیسی:

چهره آفتاب‌سای تو، به کسی که هر شب، ماه یک‌شبه و کامل را بازیچه خود قرار می‌دهد، رخ و اسب آوانس می‌دهد.

کعبتین / کعبتان

کعبتین از جمله عناصر اصلی بازی نرد است که ساختار، تعداد و فلسفه آن جای فحص و بحث دارد. صرف نظر از مفرد، مثنی یا جمع بودن کعبتین، در بیت زیر از رساله «حکایت نرد و شطرنج» از وصاف‌الحضره، درستی استخدام این واژه را بررسی می‌کنیم:

یدورُ الکعبتان علی مرادی عتیقُ بیننا عهدُ الوداد
هو المطواع لی فی کل حالٍ و هل عبد یمیل عن انقیاد
(وصاف‌الحضره، ۱۳۹۶: ۱۰۶)

در نسخه بدل این بیت به جای «الکعبتان»، «الکعبتین» ذکر شده که دقیق‌تر است؛ چرا که اگر «الکعبتان» را با اعراب فرعی فاعل جمله قلمداد کنیم، در بیت دوم، به جای «هو»، باید «هما» به کار می‌رفت. نکات مذکور در ابیات زیر نیز صادق است؛ چرا که به نظر می‌رسد مطابق نسخ دیگر، شکل «کعبتین» درست باشد؛ چون در مصرع سوم ضمیر به صورت مفرد است:

أیها الکعبتان لاتدری من آتی منک یطلبُ النقشا
لستَ ترجو بجد کفیه او من الافتتان لاتخشی
(همان: ۱۰۸)

ندب‌ستان / دیت‌ستان

در مورد «ندب» هرکسی از ظن خود نظری بیان کرده که تشخیص معنی درست را هر چه سخت‌تر می‌کند. در شواهد شعری، منظور از ندب، داو یا نوبت بازی نرد است که نرادان بعد از شروع بازی آن را افزایش می‌دهند. در ادامه، حریفان داوهای آن را افزایش می‌دهند، تا حدی که به هفده برسد. تعداد بازی‌های نرد معمولاً هفت بار است؛ اگر کسی هفت بار پشت سر هم بازی را ببرد، گویند تمامی ندب بازی را برد. از ابیات مورد اختلاف مرتبط با این اصطلاح، می‌توان به بیت:

دل خاکی به دستخون افتاد اشک خونین دیت‌ستان برخاست
(خاقانی، ۱۳۸۲: ۶۰)

اشاره کرد. در نسخه عبدالرسولی و کزازی، شکل «ندب‌ستان» و در نسخه سجادی «دیت‌ستان» آمده که به نظر ما، شکل «دیت‌ستان» به دو دلیل درست باشد:

۱. خاقانی در آثار خود به دیه خون در قبال خون اشاره کرده است:

غصه ایام ریخت خون چو خاقانی‌یی شو دیت خون او زان می چون خون بیار
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۹۰۸)

خون رزان ده که هست خون روان را دیت صیقل زنگ هوس مرحم زخم ستم
(همان: ۴۰۹)

عقل اگر در میانه کشته شود دیت از باده‌خانه بستانیم

(همان: ۷۵۲)

۲. با توجه به اینکه «دستخون»، آخرین مرحله بازی نرد است، به نظر می‌رسد «ندبستانی» بعد از آن منطقی نباشد.

فرس افکنده / فرش افکنده

از جمله افعالی که در متون مرتبط با شطرنج بسامد دارد، می‌توان به «افکندن» اشاره کرد که غالباً به معنی حرکت دادن جهت مقابله و درگیری است. بادقت در متون متوجه می‌شویم که این فعل با مهره‌های مختلف به کار رفته است:

مبارز که اسپ افکند بر دو روی
و زو برتر اسپان جنگی به پای
به دست چپش پیل پرخاشجوی
بدان تا که آید به بالای رای
(فردوسی، ۱۳۸۶، ۷۵: ۳۱۰)

شاه بر اسب پیلتن رخ فکند پلنگ را
شیر فلک چه سگ بود تاش پیاده نشمری
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۵۹۱)

چو وقت آمد ملک را گفت بشتاب
به نطع کینه بر چون پی‌فشردی
مبارک طالع است این لحظه دریاب
درافگن پیل و شهرخ زن که بردی
(نظامی، ۱۳۸۶: ۲۵۷)

از جمله ابیاتی که توجه به این اصطلاح ما را در حل معنی کمک می‌کند، می‌توان به ابیات زیر از نظامی اشاره کرد:

چون شهنشه ز صیدگاه رسید باز چترش به اوج ماه رسید...
شاه بر شد به شصت پایه رواق دید طاقی به سربلندی طاق
طرح داده رخ خورنق را فرش افکنده چرخ ازرق را
(نظامی، ۱۳۷۶: ۱۷۴)

چنانچه مشخص است، در نسخه وحید دستگردی به جای واژه «فرس»، «فرش» لحاظ شده که با توجه به واژه «رخ» و «طرح» و نیز توضیحات مذکور درباره فعل «افکندن» درست نمی‌نماید.

شایان ذکر است حافظ به جای فعل «افکندن» از «راندن» استفاده کرده است؛ لذا این دو فعل در متون مربوط به شطرنج، به یک معنا هستند:

تا چه بازی رخ نماید بیدقی خواهیم راند
عرصه شطرنج رندان را مجال شاه نیست
(حافظ، ۱۳۶۸: ۱۳۰)

چشم بد دور ز خال تو که در عرصه حسن
بیدقی راند که برد از مه و خورشید گرو
(همان: ۳۱۶)

۳-۲ بررسی نکاتی نویافته در مورد نرد و شطرنج

فرز معادل فرزین (= وزیر) است

بسیاری از کلمات در کاربرد زبان فارسی، مترادف‌هایی دارند که برحسب موقعیت و شرایط خاص، از آن‌ها استفاده می‌شود. این امر در مورد اصطلاحات شطرنج نمود بیشتری دارد؛ برای مثال، در متون مختلف ادب فارسی، برای مهره‌های پیاده، اسب، فیل، وزیر و شاه، به ترتیب کلمات معادلی مانند «بیدق، بیدق»، «اسب، فرس»، «پیل»، «پادشاه، شه، شاه» هم ذکر شده است. وزیر، یکی از مهره‌های شطرنج است که در نوع قدیمی این بازی، اغلب از آن با عنوان فرزین یاد می‌شد؛ هرچند معادل‌های دیگری مانند «دستور، فرزانه و وزیر»، نیز داشته است. در بررسی متون متعدد ادوار مختلف، به معادل دیگر و درعین حال تازه‌ای از این مهره شطرنج برخورد کردیم که با قید احتیاط سابقه نداشته است؛ حیران شیرازی از جمله معدود شاعرانی است که در «گزارش شطرنج» از این مهره با عنوان «فرز» یاد کرده است:

دگر نوبت به مهر عالم‌آرای به بازی آمد آن ماه شکرخای
به شه‌خوان مهر را اسپ و رخی داد به فرزش مات کرد آن ماه استاد
(حیران شیرازی، ۱۳۹۰: ۲۰۷)

دگر مهر همایون بخت دمساز که چون خور بد جهانگیر و سرافراز
به فرزین از عرا شه‌خوان نمودش به اسپ و فرز دادن دل ربودش
چو می‌زد اسپ فرزین مات می‌گشت وزان در جان مه تخمی همی کشت
هزاران آفرین خواند و فرو ریخت بران شطرنج و با مهر اندر آمیخت
(همان: ۲۰۸)

مصطفی ذاکری در مقاله «ریشه‌شناسی اصطلاحات شطرنج» درباره ریشه‌شناسی این مهره معتقد است که «این لغت، با آن که در اشعار و کتب نثر و نظم قدیم بسیار آمده، ولی در فرهنگ‌های قدیم فارسی ذکر نشده و نخستین بار در مجمع‌الفرس، سروری کلمه "فرز" را مرخم فرزین دانسته است؛ بی‌آنکه خود فرزین را مدخل کند و رشیدی هم در فرهنگ خود از او تقلید کرده است و هر دو این کلمه را به کسر فاء نوشته‌اند (رک به: رشیدی، ۱۳۳۷: ذیل واژه و سروری، ۱۳۳۸: ذیل واژه)؛ (یعنی ferz) و ظاهراً آن را مخفف فرزین/ferzīn/ عربی دانسته‌اند و علی‌القاعده بایستی به فتح فاء در فارسی آمده باشد و به هر حال هیچ کدام شاهدهی برای کاربرد "فرز" نیآورده‌اند و شاید این تداول عوام بوده است، چنان که مثلاً عوام یا جهال امروزه به جای "اشتباه" شده است، می‌گویند اشتب /ešteb/ شده است» (ذاکری، ۱۳۸۱: ۸)

منظور از «چهارخانه غارت‌گاه او خواهد شد» چیست؟

پیاده از محل استقرار تا پایان صفحه، مسیر هفت‌خانه‌ای را پیموده، در خانه هفتم می‌تواند به یکی از مهره‌های فرزین یا رخ یا اسب و فیل تبدیل شود؛ حال آن که چون فرزین نسبت به مهره‌های دیگر قدرتمندتر است، اغلب شطرنج‌بازان این مهره را انتخاب می‌کنند:

ما شب‌روی آموخته صد پاسبان را سوخته رخ‌ها چو شمع افروخته کان بیدق ما شاه شد
(مولوی، ۱۳۸۳، ج ۱: ۱۸۶)

«شطرنج، مکمل مربی است، چه او پیاده‌ای که در درجه ادنی باشد، چون در رکاب شاه هست، منزل به سر می‌برد، او را محلی شریف‌تر از آن و مکانتی رفیع‌تر ارزانی می‌دارد، وزیر و قرین خود می‌گرداند و لقب پیادگی اصلاً از وی برمی‌خیزد» (وصاف‌الحضرة، ۱۳۹۶: ۸۸)

همین امر، باعث شده اغلب شاعران در مضمون‌آفرینی‌های خود به ترفیع پیاده به مهره‌های دیگر - مگر در مواردی نادر - نپردازند؛ از معدود شواهدی که طی آن‌ها به ترفیع پیاده به هر چهار مهره اشاره شده، می‌توان به شعری از امیر معزی اشاره کرد:

بیدقی کز دست بخت تو رود بر نطع ملک لعب اسب و پیل و جولان رخ و فرزین کند
(امیرمعزی، ۱۳۶۲: ۱۳۰)

به نظر می‌رسد خاقانی نیز در منشآت به این نکته شاذ و نایاب نظر داشته است؛ چرا که چون در آخرین خانه می‌تواند به چهار مهره اسب، فیل، وزیر و رخ تبدیل شود، بالطبع، چهار خانه متفاوت را در تصرف خود در می‌آورد: «آری، صقع شروان رقعه شطرنجیان دولت است، گوشه آن رقعه بقعه قرباقی. تو چون رخ بر گوشه رقعه چه نشسته‌ای، که فرزین کژرو از میان رقعه گم بود. شاه ظلم را مکررات الهی در عری مکر مات کرد. فرزین که در ابتدا پایگه پیادگی داشت، در انتهای مصاف ملک دستگه سروری یابد. پیدا باشد که دولت چند برتابد. و آن پیاده صدر که چشم داشت که به فرزینی رسد، به مویی از پای پیل بجست. مسکین پیاده به اول راست‌روی می‌نماید که هنوز به سروری نرسیده است، به دوخانه صید می‌کند، و اختصارش نمی‌افتد. راست که بر هفت منزل بگذشت، چهارخانه غارت‌گاه او خواهد شد، و تمنای هم‌عنانی شاه دارد» (خاقانی، ۱۳۶۲: ۹).

«مبارز» صفت کدام مهره است؟

بیاراست دانا یکی رزمگاه
 هشیوار دستور بر دست شاه
 چپ و راست صف برکشیده سوار
مبارز که اسپ افکند بر دو روی
 و زو برتر اسپان جنگی به پای
 چو بوزرجمهر آن سپه را براند
 به قلب اندرون ساخته جای شاه،
 به رزم اندرونش نماینده راه
 پیاده به پیش‌اندرون نیزه‌دار
 به دست چپش پیل پرخاشجوی
 بدان تا که آید به بالای رای
 همه انجمن در شگفتی بماند
 (فردوسی، ۱۳۸۶، ۷۵: ۳۱۰)

میرجلال‌الدین کزازی در کتاب «نامه باستان» ابیات فوق را چنین معنی می‌کند: «خواست از "مبارز که اسپ افکند"، مهره اسب است که هم به سوی چپ می‌تواند رفت و هم راست و بر دست چپش، مهره پیل جای دارد. «دو روی»، را نیز می‌توان دو سوی رقع با نطع شطرنج دانست که در هر کدام از آن دو، مهره اسبی هست. اما دانسته نیست که خواست از «اسپان جنگی» چیست که هر زمان که رای یا شاه بخواهد، بر آنها برمی‌تواند نشست. بر پایه بافتار معنایی سخن، می‌باید از آن‌ها پیادگان خواسته شده باشند؛ لیک سخن از اسپ است، نه پیاده. در «ژ»، این بیت‌ها دیگرسان آمده است و در آن‌ها، این دشواری و ناسازی دیده نمی‌شود:

بیاراسته پیل جنگی دو سوی
 وز او برتر اسپان جنگی به پای
 به جنگ اندرون همگان کرده روی
 نشانده بر ایشان دو پاکیزه‌رأی
 (فردوسی، ۱۳۸۶: ۵۹۲)

صرف‌نظر از ترجیح دو نسخه، به نظر می‌رسد معنی «اسپان جنگی»، مهره «اسب» و معنی «مبارز که اسپ افکند»، مهره «رخ» باشد؛ چرا که در داستان «گو و طلخند» که مرتبط با بازی شطرنج است - و نیز شعر ناصر خسرو، مبارز صفت رخ باشد:

پس آنکه دو لشکر ز ساج و ز عاج
 پیاده پدید اندرو با سوار
 ز اسپان و پیلان و دستور شاه
...مبارز دو رخ بر دو روی دو صف
 دو شاه سرافراز با فرّ و تاج
 صفت کرده آرایش کارزار
مبارز که اسپ افکند بر سپاه...
 ز خون جگر بر لب آورده کف
 (فردوسی، ۱۳۸۶، ۷۵: ۳۵۸)

کسی پُر خانه دشتی دید هرگز؟
 دو لشکر صف‌زده در خانه‌هاشان
 وزیر و شاه و پیلان و سواران
 پیاده با سواران جمله بی‌جان
 نه دیوار و نه در، بل پست و موجز؟
 پس هر لشکری یگی مجاهز
ستاده بر طرف‌ها دو مبارز
 وزیر و شاه بی‌فرمان و عاجز
 (ناصرخسرو، ۱۳۵۳: ۵۱۸)

شطرنج مستعمل در ادبیات فارسی کدام است؟

با تأمل و دقت در انواع مختلف شطرنج‌هایی که شاعران و نویسندگان در آثار خود با آن‌ها مضمون آفرینی کرده‌اند و قیاس آن با انواع مختلف مذکور در کتب مرتبط با ادب فارسی (شطرنج حکمای هند، شطرنج بزرجمهر، شطرنج حکمای روم، شطرنج العرفاء، شطرنج کبیر، شطرنج بروج و...)، متوجه می‌شویم که شطرنج مورد نظر ایشان، اغلب نوع هندی بوده است؛ چرا که عناصر شطرنج‌های دیگر مانند اسد، دبابه، شتر، حصن، زرافه و... در دواوین شاعران کاربردی نداشته است. برای مثال، در این بیت از قطران تبریزی، مستقیماً به شطرنج هندی اشاره شده است:

کاین عاشقی چو بازی شطرنج هندوی است گاهی بود به لعب پیاده ز شاه به
(قطران، ۱۳۶۵: ۵۰۶)

خاقانی نیز با اشاره به تعداد بیدق‌ها (= ۸ عدد) که گویای ابعاد رقعه شطرنج است (= ۶۴ خانه)، به طور غیرمستقیم، به نوع شطرنج هندی اشاره کرده است:

تیغش لباس معجز و ز ایمان برهنه‌تر
نه چرخ هشت بیدق شطرنج ملک او
رخ دولت است و فرزین صدر است و شاه شاه
من بنده را که قائم شطرنج دانشم
فرزین دل است و شه خرد و رخ ضمیر راست
چون اسب و فیل نیست دلم خون همی‌شود
کانعام شه که باج ستاند ز ترک و هند،
شاهها تو را چه فخر به بخشیدن اسب و فیل
ای دهر بد کنی که بدان تیغ نگروی
او شاه نصرت از ید بیضای موسوی
فیل و فرس نجوم و سپهر از تهی‌دوی
بر نطع آفرین، ز سر خاطر قوی،
بیدق رموز تازی و معنی پهلوی
از بهر اسب و فیل دلا خون همی‌شوی
بخشد هم اسب ترکی و هم فیل هندوی
خود هند و چین دهی به سؤالی که بشنوی
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۲۶۱)

یا در ابیات زیر، انوری به همه مهره‌های شطرنج هندی اشاره کرده است و از مهره‌های شطرنج‌های دیگر خبری نیست:

شها چون پیل و فرزین شه‌پرستم
رهی آمد چو رخ پیشت پیاده
نه چون اسب است کارم رخ‌پرستی
چو فرزین می‌رود اکنون ز مستی
(انوری، ۱۳۷۶: ۶۴۰)

سنایی نیز در شعر زیر با استفاده از آرایه اعداد، به ذکر مهره‌ها اشاره کرده است:

نطع را اسب و پیاده رخ و پیل و فرزین
همه هیچند شما قبله رخ شاه کنید
(سنایی، ۱۳۸۰: ۱۸۰)

به شطرنج اندرون رنجی نبردی
از آن از یک دو بازی می‌بمانی
شه از هر سوی سرگردان چرا رفت
ز یک سو پیل، بر گردن فتاده
که فرزین شد تو را گیرد سواره
(عطار، ۱۳۸۸: ۱۶۶)

جست دو اسبه ز نیستی و گدایی
خواب ببیند چو پیل هند رجایی
کان شه شطرنج راست راه نمایی
(مولوی، ۱۳۸۳: ۱۰۷۵)

ماه فرزین است و انجم بیدق و خورشید شاه
دوستانت بر سر اسب سعادت سال و ماه
(سلمان، ۱۳۷۱: ۳۰۹)

تو هرگز هیچ شطرنجی نبردی
چو تو شطرنج‌بازی می‌ندانی
چه دانی تو که رخ چندان چرا رفت
ز یک سو اسب بینی رخ نهاده
پیاده چون ببینی بر کناره

چون بنهد رخ پیاده در قدم شاه
کژ نرود زان سپس به راه چو فرزین
مات شو و لعب گفت و گوی رها کن

تا بر اهل تصور بر رخ نیلی بساط
دشمنت در پای پیل افتاده بادا روز و شب

سه زخم همان سه ضربه دادن است؟

«زخم» مترادف «ضربه» در بازی نرد و به معنی انداختن کعبتین بر روی تخته نرد است:

تا ظن نبری که کعبتین داد نداد،
در خدمت شاه روی بر خاک نهاد
(نظامی عروضی، ۱۳۳۶: ۱۰۱)

یک دم سه و یک می‌خور با یار به صبح اندر
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۶۶۷)

گرچه از چار آخشیج و پنج حس در ششدرم
(همان: ۳۸۸)

هر زخم که او می‌زد بس کارگر آمد
(سوزنی، ۱۳۳۸: ۲۹)

گر شاه سه‌شش خواست سه یک زخم افتاد
آن زخم که کرد رای شاهنشاه یاد،

زخمی که سه‌یک بودت خواهی که سه‌شش باشد

بردم از نرآد گیتی یک دو داو اندر سه زخم

پس عرصه بیفکند و فرو چیدش مهره

محمدرضا ترکی، در کتاب «سر سخنان نغز خاقانی» ذیل شرح بیت زیر:

مهرة شادی نشست و ششدره برخاست
نقش سه شش بر سه زخم کام برآمد
(خاقانی، ۱۳۷۵: ۱۴۰)

«سه‌زخم» را معادل «سه‌ضربه‌دادن» قلمداد کرده که نیاز به بازنگری دارد. (رک به: ترکی، ۱۳۹۸، ج ۲: ۱۸۸)؛ چرا که

هرچند سه‌زخم معادل سه‌ضربه است، ولی «سه‌ضربه‌دادن» به معنی «آوانس‌دادن به اندازه سه‌ضربه» است.

۴. نتیجه

بسامد، تنوع و زیبایی استخدام انواع بازی‌های قدیمی، به‌خصوص نرد و شطرنج و اصطلاحات مربوط به آن‌ها در آثار برجای‌مانده از ادب فارسی، به حدی است که ذهن هر خواننده علاقه‌مند را به خود مشغول، و برای ایضاح دلایل استخدام و چگونگی کاربرد آن‌ها تشویق می‌کند. از طرف دیگر، وجود اختلاف آرا در متون مرجع که خود منبع طیف کثیری از علاقه‌مندان و محققان است، اهمیت پرداختن به این بخش از فرهنگ را دوچندان می‌کند. در این جستار تلاش کردیم در وهله اول برخی نسخ خطی و شروح معتبر در این زمینه را نقد و تحلیل کنیم و در مرحله بعد به نکات نویافته‌ای از این دو بازی بپردازیم. حاصل پژوهش نشان می‌دهد که قضاوت بر اساس شکل امروزی این بازی‌ها، پیروی از مرجعی خاص بدون تحلیل متن مورد نظر، بی‌توجهی به اصطلاحی خاص در متون متعدد و مقایسه بین آن‌ها، توجه‌نکردن به نسخ مختلف و... از جمله دلایل اختلاف نظر شارحان و صاحب‌نظران است.

از دیگر نتایج این پژوهش می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- با تأمل و دقت در انواع مختلف شطرنج‌هایی که شاعران و نویسندگان در آثار خود با آن‌ها مضمون‌آفرینی کرده‌اند و قیاس آن با انواع مختلف، متوجه می‌شویم که شطرنج مد نظر ایشان، اغلب نوع هندی است.
- در متون مختلف ادبیات فارسی، برای مهره‌های پیاده، اسب، فیل، وزیر و شاه، به ترتیب کلمات معادلی مانند «بیدق، بیدق»، «اسپ، فرس»، «پیل»، «دستور، فرزانه، فرزین، وزیر و فرز»، «پادشاه، شه، شاه» هم ذکر شده است.
- پیاده از محل استقرار تا پایان صفحه، مسیر هفت‌خانه‌ای را پیموده، در خانه هفتم می‌تواند به یکی از مهره‌های فرزین یا رخ یا اسب و فیل تبدیل شود که به این حالت ترفیع گویند؛ درحالی‌که در شروح مختلف، فقط تبدیل پیاده به فرزین مد نظر بوده است.
- «طرح‌دادن/ طرح‌کردن» در متون مرتبط با شطرنج، معادل اصطلاح «نهادن»، و به معنی آوانس‌دادن هستند. این اصطلاح متفاوت از «مطرح‌کردن و طرح بازی‌ریختن» است.
- «افکندن» جزو افعال پرکاربرد در متون مورد پژوهش است و معادل دقیق آن «راندن» می‌باشد.
- «ضربه‌دادن»، به معنی پیشی (آوانس) دادن به حریف است.
- ...

در تألیف و تدوین این جستار موضوعی که ذهن ما را به خود مشغول می‌کرد - درحالی‌که از حوصله این جستار خارج بود -، پرداختن به شرح و توضیح بیت به بیت برخی رساله‌های مربوط به این دو بازی و مقابله نسخ آن‌ها بود؛ لذا موضوع مذکور می‌تواند به‌عنوان پژوهش‌های جداگانه مورد توجه واقع شود.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

کتابنامه

- ابن‌یمین فریومدی. (۱۳۶۳). دیوان. تصحیح حسین علی باستانی‌راد. تهران: کتابخانه سنایی.
- استعلامی. محمد. (۱۳۸۷). نقد و شرح قصاید خاقانی. تهران: زوار.
- امیرمعزی. محمد بن عبدالملک. (۱۳۶۲). دیوان. با مقدمه و تصحیح ناصر هیری. تهران: مرزبان.
- (۱۳۱۸). دیوان معزی. به سعی و اهتمام عباس اقبال. تهران: کتابفروشی اسلامیه.
- انوری ابیوردی. اوحدالدین محمد. (۱۳۳۷). دیوان. به اهتمام محمدتقی مدرس رضوی. تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- (۱۳۶۴). دیوان. با تصحیح و مقابله هشت نسخه. به کوشش سعید نفیسی. چ سوم. تهران: سکه.
- (۱۳۷۶). دیوان. با اهتمام پرویز بابایی. با مقدمه سعید نفیسی. تهران: نگاه.
- بشری. جواد. (۱۳۹۰). متون ایرانی: مجموعه رساله‌های ایرانی و عربی از دانشوران ایرانی از دوره اسلامی تا عصر تیموری. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ترکی. محمدرضا. (۱۳۹۸). سرسخنان نغز خاقانی (ناگفته‌هایی درباره زندگی. شخصیت و شعر خاقانی). چ دوم. تهران: سمت.
- حافظ. شمس‌الدین محمد. (۱۳۶۸). دیوان حافظ. به تصحیح علامه محمد قزوینی و قاسم غنی (با مجموعه تعلیقات و حواشی علامه محمد قزوینی). به اهتمام ع. جریزه‌دار. چ دوم. تهران: امیرکبیر.
- خاقانی شروانی. افضل‌الدین بدیل بن علی. (۱۳۳۹). تحفه‌العراقین. به اهتمام و تصحیح و حواشی و تعلیقات یحیی قریب. چ دوم. تهران: سپهر.
- (۱۳۸۲). دیوان. به کوشش ضیاءالدین سجادی. چ هشتم. تهران: زوار.
- (۱۳۷۵). دیوان خاقانی. دوجلدی. ویراسته میرجلال‌الدین کزازی. تهران: مرکز.
- (۱۳۶۲). منشآت خاقانی. تصحیح محمد روشن. چ دوم. تهران: دانشگاه تهران.
- خلف تبریزی. محمدحسین. (۱۳۶۲). برهان قاطع. به اهتمام محمد معین. چ پنجم. تهران: امیرکبیر.
- خواجوی کرمانی. کمال‌الدین. (۱۳۶۹). دیوان. به اهتمام احمد سهیلی خوانساری. چ دوم. تهران: پازنگ.
- ذاکری. مصطفی. (۱۳۸۱). «ریشه‌شناسی اصطلاحات شطرنج». نامه انجمن. ش ۱-۴. صص ۲۲-۳۷.
- ساجی. سلمان. (۱۳۷۱). دیوان. با مقدمه و تصحیح استاد ابوالقاسم حالت. به کوشش احمد کرمی. تهران: سلسله نشریات ما.
- سنایی غزنوی. محدود بن آدم. (۱۳۸۰). دیوان سنایی غزنوی. به تصحیح تقی مدرس رضوی. چ پنجم. تهران: کتابخانه سنایی.
- سوزنی سمرقندی. محمدبن‌علی. (۱۳۳۸). دیوان. تصحیح و مقدمه ناصرالدین شاه‌حسینی. تهران: امیرکبیر.

شهیدی. سیدجعفر. (۱۳۸۲). شرح لغات و مشکلات دیوان انوری. به تصحیح محمدتقی مدرس رضوی. تهران: علمی و فرهنگی
عروزی سمرقندی. احمد بن عمر بن علی نظامی. (۱۳۳۶). چهار مقاله. تصحیح علامه محمد قزوینی. به اهتمام محمد معین. تهران:
جام.

عطار نیشابوری. فریدالدین محمد. (۱۳۶۸). دیوان. به تصحیح تقی تفضلی. چ پنجم. تهران: علمی و فرهنگی

(۱۳۸۸). اسرارنامه عطار. تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. چ چهارم. تهران: سخن.
عیوضی. رشید. (۱۳۵۳). «نکته‌ای در بوستان سعدی: عذرا - انداختی». زبان و ادب فارسی (نشریه سابق دانشکده ادبیات دانشگاه
تبریز). ش ۱۱۰. صص ۲۱۳-۲۲۱.

فاریابی. ظهیرالدین. (۱۳۸۸). دیوان. به تصحیح محسن آثارجوی. تهران: سنایی.
فردوسی. ابوالقاسم. (۱۳۸۶). شاهنامه. به کوشش جلال خالقی مطلق و ابوالفضل خطیبی. دفتر هفتم. تهران. مرکز دایرةالمعارف
بزرگ اسلامی.

فضولی بغدادی. محمد بن سلیمان. (۱۳۸۶). دیوان اشعار فارسی. حواشی حسین محمدزاده صدیق. تبریز: یاران.
قره‌بگلو. سعیداله. (۱۳۹۵). ساقی به یاد دار (نقد و تأملاتی در حوزه خاقانی‌شناسی). تبریز: آیدین.
قطران تبریزی. شرف‌الزمان ابومنصور. (۱۳۶۵). دیوان. به اهتمام حسین آهی. تهران: مؤسسه مطبوعاتی خزر.
کزازی. میرجلال‌الدین. (۱۳۸۶). نامه باستان (ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی)، جلد هشتم. تهران: سمت.
معین. محمد. (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی. چ هشتم. تهران: امیرکبیر.

مولوی. جلال‌الدین محمد بلخی. (۱۳۸۳). کلیات دیوان شمس. مطابق نسخه تصحیح شده بدیع‌الزمان فروزانفر. چ سوم. تهران:
شهراد.

ناصرخسرو قبادیانی. ابومعین. (۱۳۵۳). دیوان ناصر خسرو. به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق. تهران: دانشگاه تهران.
نظامی گنجوی. الیاس بن محمد. (۱۳۸۶). خسرو و شیرین. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

(۱۳۸۷). هفت پیکر. تصحیح بهروز ثروتیان. تهران: امیرکبیر.

وصاف‌الحضره. عبدالله بن فضل‌الله. (۱۳۹۶). بدیع‌الربیع - حکایت نرد و شطرنج. تحقیق و تصحیح علیرضا قوجه‌زاده. تهران: تمثال.